

ФЕНОМЕН РОСІЙСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ (до 90-річчя Лева Самойловича Клейна)

*«Л.С. Клейн работал безвозмездно
на благо и во славу нашей науки»
(Е.Н. Носов, директор ИМК РАН)*

Епіграф узято з клопотання дирекції Інституту історії матеріальної культури РАН, де ювіляр ніколи офіційно не працював, до служби соціального забезпечення з проханням щодо відновлення трудового стажу Л. Клейну за час вимушеного безробіття впродовж 1982—1994 рр. Підстава: написані та видані за той час п'ять наукових монографій загальним обсягом 100 др. арк. (Клейн 2010, с. 617—618). Жодних наслідків цей документ, природно, не мав. Такою є доля науковця-нонконформіста. Внутрішньої свободи він досяг ціною перманентних конфліктів з агресивно налаштованою щодо мислячих людей системою. Попри всі негаразди, ювіляр нині переживає найбільш плідну в творчому сенсі пору життя, матеріалізовану в потужну серію з сорока різнопланових, але завжди резонансних, монографій.

А почався життєвий шлях дослідника 1 липня 1927 р. в білоруському м. Вітебськ у родині лікарів. Навчання в школі перервав наступ нацистських військ, далі — евакуація до м. Йошкар-Ола, де вперше проявилась творча натура ювіляра. Він у 1943 р. створює підпільну організацію школярів «Прометей», яка проіснувала рік і була викрита пильними органами НКДБ Марійської АРСР. Справу спустили на гальмах, але ініціатор залишився під негласним наглядом надовго, що підтверджується перебігом наступних подій.

Весною 1944 р. юнак повертається на захід й стає вільнонайманим 3-го Білоруського фронту. Війна для Л. Клейна закінчилась під Каунасом контузиею з тимчасовою втратою зору. Після демобілізації він закінчує екстерном школу й розпочинає вищу очну освіту в м. Гродно, а за-

очну — в Ленінградському університеті. 1947 р. конфлікт з партійним очільником міста змусив неуповноваженого студента оперативно перекочувати до Ленінграда та, з пригодами, влаштуватися очно на філологічному та історичному факультетах ЛДУ. Останній Л. Клейн закінчив з відзнакою 1951 р., визначившись як археолог. По тому розпочалась шестирічна епопея вступу до аспірантури, куди молодий спеціаліст потрапив із 5-ї (!) спроби, та й то лише після виступу М. Хрушова на XX з'їзді КПРС. Відлига допомогла завзятому учителю школи подолати розставлені рогатки й стати аспірантом кафедри археології ЛДУ 1957 р. Спецслужби тимчасово збавили оберти, спостерігаючи за об'єктом розробки збоку.

Проте, практикуючим археологом ювіляр став раніше, влітку 1951 р., коли очолив Трої-

* ОТРОШЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

цький загін Молочанської експедиції Інституту археології АН УРСР, керованої О.І. Тереножкіним. Олексій Іванович у преамбулі до публікації матеріалів експедиції чомусь представив Л. Клейна студентом. Між тим, він уже був дипломованим фахівцем, що відстояв своє право на самостійне ведення розкопок з наступною публікацією матеріалів (Клейн 1960).

Невдалі спроби вступу до аспірантури закінчувались поверненням до середньої школи. Трапилось так, що за кілька років критику сільського учителя відчув на собі бомонд ІА АН УРСР. Адже першу друковану працю ювіляр присвятив питанням походження слов'ян на VI науковій конференції ІА АН УРСР у Києві. Він запропонував міграційну альтернативу панівній гіпотезі автохтонного походження слов'ян (Клейн 1955). У тому ж числі часопису «Советская археология» надрукували й статтю Г. Корзухіної щодо пам'яток середини I тис. н. е. у Середній Наддніпрянщині, суголосну критиці вітчизняних автохтоністів Л. Клейном (Корзухина 1955). Кияни швидко відповіли на критику розширеним засіданням Вченої ради ІА АН УРСР 07 та 09 грудня 1955 р., де було виголошено дві доповіді (М. Брайчевський, О. Тереножкін) та 16 (!) співдоповідей. Та з рішучою відсіччю якимось не склалось, позаяк Д. Березовець, С. Березанська, М. Рудинський солідаризувались з критикою, а С. Бібіков у заключному слові визнав статтю Л. Клейна навіть корисною (Максимов 1956, с. 72—78). Оперативна й об'єктивна публікація матеріалів резонансної дискусії зробила ювіляра відомим і поза межами Союзу. Київська дискусія допомогла йому не лише голосно увійти в науку, але й ... отримати ленинградську прописку. Адже привід до гострої дискусії в радянській та зарубіжній літературі, який створила стаття Клейна, послужив додатковим аргументом у листі професора В. Мавродіна до міського управління міліції від 10.11.1961 р. з клопотанням щодо надання прописки її автору (Клейн 2010, с. 86—88). Проблема ж походження слов'ян лишається дискусійною й понині.

Аспірантура (1957—1960) зваблювала молодого фахівця розмаїттям актуальних проблем: Трипілля, походження катакомбників, скіфів, слов'ян, норманською проблемою, а ще й художньою самодіяльністю. З часом на українських матеріалах викристалізувалась тема дисертації — «Походження донецької катакомбної культури». Проте, розпорошення сил призвело до того, що «цеглини» на виході з аспірантури ще не було. Довелось пережити пів-

тора роки безробіття, допоки науковий керівник і завідувач кафедри М. Артамонов відчув гостру нестачу універсального викладача з гарним знанням західних мов. Йшов 1962 р., коли ювіляр з традиційним для його долі скрипом отримав посаду асистента на кафедрі археології ЛДУ і лише по тому згадувану вище й очікувану 17 років прописку. Міліція мусила припинити полювання на асистента.

Все йде в масть, коли таланить. Того ж таки року Л. Клейн здійснив своє найгучніше польове відкриття — сарматський скарб із золотих фаларів та срібного посуду в Садовому кургані біля м. Новочеркаськ. Колізіям відкриття, відстоюванню авторських прав та вичерпній публікації комплексу присвячено монографію «Первый век» (Клейн 2016). 1969 р. Л. Клейн очолив Новочеркаську експедицію і продовжив розкопки давніх могил неподалік від Садового кургану, запровадивши нові методики в дослідженні цієї категорії пам'яток. Упродовж п'яти польових сезонів було суттєво поповнено джерельну базу нашої науки й залучено до археології нову генерацію дослідників.

Зрештою дозріла й кандидатська дисертація «Походження катакомбної культури». Процедура захисту на раді при ЛВІА АН СРСР проходила 1968 р. драматично, із серцевим нападом у «чорног» опонента та остаточною перемогою здобувача з рахунком 14 : 3. Паралельно мала місце публікація низки статей з катакомбної тематики. Проте, світове визнання зрілому кандидатові історичних наук принесла теоретична археологія, одним з фундаторів якої ювіляр вважається по праву. Стрімке входження його до кола теоретиків радянської археології мало місце на межі 1960-х — 1970-х рр. У знаковому на той час трикутнику теоретиків (Ю. Захарук—В. Генінг—Л. Клейн) останній виокремлювався конструктивним підходом до марксизму, сприймаючи його як науку, а не релігію. Дослідник свідомо уникав словосполучення «марксизм-ленінізм». Адже «ленінізм» все більше віддалявся від науки, зусиллями його апостолів, а ювіляр є щирим атеїстом. Загалом, юнацьке захоплення панівною ідеологією охололо в Л. Клейна ще на середину 1940-х рр., після ґрунтового опрацювання творів вождя. Ознайомившись з коментарями сина на берегах багатотомного видання творів В. Леніна, переляканий батько спалив їх у грубці.

Попри все те, що щасливого 1962 р. виходить стаття, присвячена міграційному походженню катакомбної культури, перевидана за

Студент проти академіка Марра (випереджаючи Сталіна), 1949 р.

рік у Нью-Йорку (Клейн 1962; Klejn 1963). Відтоді, налагодивши плідний діалог із західними колегами, дослідник стає таким собі медіатором між радянською археологією та західною. Результатом конструктивної взаємодії став рукопис монографії «Новая археология», запропонований до друку 1976 р., а виданий аж за 33 (!) роки по тому (Клейн 2009), та англomовна «Панорама теоретичної археології» (Klejn 1977). Що, здавалося б, поганого у взаємному обміні науковими ідеями між світами? Та особиста ініціатива у сфері теорії бачилась загрозливою для органів контролю. Тому система, увійшовши до фази передсмертних судом, розпочала чергову прополку полів ідеологічних, убезпечуючи їх від потенційно небезпечних інтелектуалів. Мова йде про т. зв. «ленінградську хвилю» зачисток на початку 1980-х. Відтак, у Л. Клейна з'явилась можливість працювати безоплатно «на благо и во славу» радянської науки навесні 1981 р.: в'язниця «Хрести», півтора роки в колонії загального режиму, а по тому — статус безробітного (жовтень 1982 — вересень 1994 рр.). За таких екстремальних умов він набуває статусу класика археології.

Проведені за ґратами роки вилилися в дослідження «Перевернутый мир», де подано аналогію радянської каральної системи, що несе смертельну загрозу для тих держав, які її й досі консервують (Лев Самойлов 1993).

Судовий вирок супроводжувався для ювіляра позбавленням вистражданого колись диплома кандидата наук, вилученням з видавництва наукових текстів, спробами відібрати кооперативну квартиру та вигадати для небезпечного науковця вагомійшу кримінальну статтю. Певною моральною компенсацією за брутальну наругу над людською гідністю можна вважати набутий статус репресованого дисидента. Звичайно, він гарантував повагу та підтримку з боку порядних людей, але й примушував згадувати пророцтво В. Мавродіна з далекого вже 1948 р.: «Верно ли то, что вы написали, не могу сказать. Но в чем уверен, это в том, что умрете вы не от болезни» (Клейн 2010, с. 45). Такою була реакція маститого вченого ще на першу курсову роботу його неординарного студента «Теория этногенетики».

Щоб там не передрікав корифей радянської історичної науки, а теорія у ювіляра пішла, та ще й як. В Оксфорді, вже на час відсидки у колонії, виходить монографія «Archaeological Typology» (Klejn 1982). Далі — низка блискучих статей у Західному Берліні, Пуні, Любляні, Гельсінкі та знову в Берліні. А на історичній батьківщині — безробіття й ходіння по редакціях у пошуках бодай якогось підробітку. Ба більше, гортаючи вже на свободі нову літературу, Л. Клейн виявив переклад своєї англomовної статті під прізвиськом секретаря парткому ЛВІА АН СРСР. Виявлений плагіат став шансом для опального науковця прорвати блокування своїх археологічних текстів. За скаргю ошуканого було створено комісію зі співробітників ЛВІА АН СРСР, що засвідчила факт плагіату. Висновок комісії оприлюднили в головному археологічному журналі й у такий спосіб було дезавуйоване табу на прізвисько Клейна в радянській археології (Заднепровский и др. 1984, с. 282—283). Так вдалося добитися правди, але ж не роботи за трудовою книжкою. Не допомогла навіть Перебудова. Зате вона вельми посприяла демонтажу «залізної завіси» поміж ворожими світами. Л. Клейн став виїзним й на диво широко запитаним у світі, де жодних сумнівів у вагомості його наукового доробку не виникало ще від часів Київської дискусії 1955-го. Щире зацікавлення підігрівали й нові книги ювіляра, що стали виходити вже в незалежній Росії, а особливо — монографія «Феномен советской археологии» (Клейн 1993).

Цей найприємніший період свого життя науковець визначив як «об'їзд запредельного мира» та відчуття чуда, яке залишилося з ним назавжди (Клейн 2010, с. 453—495). Ніби з рогу достатку посипались запрошення в гості, на лекції, наукові семінари, симпозиуми, видавничі проекти, інтерв'ю в містах і наукових центрах, куди раніше він міг лише надсилати свої тексти. Ну й компліменти, особливо почутий від Й. Вернера у липні 1990 р.: «*Вы сами стали Феноменом советской археологии*» (Клейн 2010, с. 459). Почули їх і в Росії, де нарешті було видано й згадану вище монографію. 1993 р. в ІМК РАН ювіляр захистив докторську дисертацію за перевиданою російською мовою монографією 1982 р. «Археологическая типология» (Клейн 1991). Така собі компенсація людині, позбавленій кандидатського диплома. Але ж вона дозволила повернутися на роботу до рідного вишу, нехай і на філософський факультет, бо ж рідна кафедра археології до себе рішуче не пустила. Нарешті й держава знайшла документи щодо перебування Л. Клейна на фронті й видала йому посвідчення ветерана війни 1997 р., до 70-річного ювілею, ймовірно.

Десь із середини 90-х років розпочався в ювіляра особливо плідний період творчості, коли томи його книжок посунули в ХХІ століття як баржі каравану, незмінно викликаючи жвавий суспільний резонанс. Чимало з них присвячено базовій науці — археології. Піднімаю очі на окрему полицю власної бібліотеки: «Бесплотные герои. Происхождение образов «Илиады»» (1994); «Новая археология» (2009); «Время кентавров. Степная прародина греков и ариев» (2010); «Формула Монтелиуса. Шведский рационализм в археологии Мальмера» (2010); «Трудно быть Клейном. Автобиография в монологах и диалогах» (СПб, 2010); «Перевернутый мир» (изд. 2-е, доп., 2010); «Археологическое исследование. Методика кабинетной работы археолога» (кн. 1, кн. 2, 2012); «Этногенез и археология» (т. 1, т. 2, 2013); «Время в археологии» (2014); «История российской археологии» (т. 1, т. 2, 2015). Більшу половину цих книжок видано в Санкт-Петербурзі, а меншу — в Донецькому національному університеті, зусиллями О. Євлевського. Обкладинку донецького видання «Перевернутого мира» «прикрашає» образ первісної людини з автоматом Калашникова, як символ оберненого світу. Матеріалізація його на Донбасі відбулася за декілька років. «Историю российской археологии» варто ви-

Портрет художника М. Девятова, 1953 р.

знати новаторською в археологічній літературі історіографічного жанру (Отрощенко 2015, с. 4—6).

Не важко передбачити, що творча спадщина Л. Клейна вже є, а ще більше стане, живильним ґрунтом для роїв дисертантів і, відповідно, дисертацій. 2011 р. у Бірмінгемі відбувся круглий стіл, присвячений внеску Л. Клейна в російську та світову археологію, а 2015-го у Каліфорнії вийшла друком монографія С. Ліча «Російська перспектива теоретичної археології: життя та праця Лео С. Клейна». Колектив з 25-ти науковців зібрав для майбутніх клейнознавців «Путівник по Клейну» в Санкт-Петербурзі за редакцією М. Кашуби.

Повертаючись до теми Клейн і Україна, маю наголосити на важливості студій ювіляра, пов'язаних з виділенням катакомбної культурної області на базі визнання множинності катакомбних культур (Клейн 1962, с. 6—38). Поглиблюючи осмислення цієї проблематики, дослідник позначив обриси «української катакомбної провінції» в межах названої області (Клейн 1970, с. 165—169). Введення прикметника «український» до номенклатури таксонів праісторичної доби для українських археологів було тоді немислимим, через острах звинувачень у націоналізмі, навіть на рівні дискусії.

Проте, Лев Самойлович пішов ще далі, виводячи міграцію індоаріїв у напрямку Індостану з катакомбного ареалу та локалізуючи місце епічного двобою бога індоаріїв Індри зі злим драконом Вритрою на порогах Дніпра, які ще 100 років тому втілювали наяву розчленоване «тіло» дракона. За доби незалежності ця стаття була перекладена українською (Клейн 1996—1997, с. 20—27).

Міграційні аспекти походження слов'ян, скіфів та населення катакомбної області дозволили досліднику вийти на розробку археологічних ознак міграцій та критеріїв реконструкції міграцій на археологічному матеріалі ще на початку 70-х рр. Проте, викласти системно теоретичні засади свого бачення міграційних процесів йому вдалося вже в наші дні (Клейн 2013, т. 1, с. 397—459).

Від панорамних розробок загальних проблем археології дослідник плавно переходить до вирішення цілком конкретних, локальних тем, пов'язаних, зокрема, й з археологією України. На цьому ґрунті в останнє десятиріччя налагодилась співпраця ювіляра з нашим журналом «Археологія». Розлогі рецензії на «Енциклопедію трипільської цивілізації» (Клейн 2009а) та монографію С. Пустовалова «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я» (Клейн 2009), безумовно, пожвавили дискусію довкола цих неоднозначних проектів вітчизняної археології. Л. Клейн обрав у ній роль безстороннього арбітра з-за кордону. Утім, тут варто зауважити, що С. Пустовалов є одним з непересічних учнів наукової школи «дяди Леви Клейна» й рецензія, попри гроно критичних стріл, стала делікатним виявом підтримки відданому учневі. Приділяючи пильну увагу етиці археолога, ювіляр не міг не відгукнутися на «Кодекс етики археолога», розроблений Я. Гершковичем і затверджений на Вченій раді ІА НАНУ, аргументовано підтримавши його (Клейн 2009, с. 100—102). Хотілося б дочекатися обіцяної рецензії на монографію ювіляра «Спор о варягах» (2006). Колись дослідник пережив чимало доносів через чітку позицію в норманському питанні, а тепер російська державність починається з припливу Рюрика до фортеці Альдейг'юборг (Старої Ладogi) 862 р., за А. Кіпрічниковим. Тобто, з норманського ядра.

Нині Л. Клейн активно переймається долею наукової спадщини українського індоєвропейця С. Кончі (1978—2016), високо ним оціненого. Він вважає, що монографія «Індоєвропейці: пізнання праісторії» має бути ви-

даною не лише мовою оригіналу, а й російською та англійською, й здійснює для цього конкретні кроки. Інша турбота дослідника — доля кафедри археології СПбДУ, що її університетське керівництво намагається розчинити в кафедрі історії духовної та матеріальної культури. Усіма доступними йому засобами ювіляр послідовно бореться з алкоголем та плагіатом у науці, не визнаючи на цих двох фронтах жодних компромісів. Так само непримиренно він реагує на паранауку та вияви містифікацій у наукових дослідженнях, піддаючи нищівній критиці таких «пасіонаріїв» як М. Марр, М. Періх, Л. Гумільов, не кажучи вже про дрібних бісів.

Показово, що Лев Самойлович ніколи не обмежував себе світом науки, лишаючись публіцистом, блогером і патріотом, що вболіває за долю своєї країни. 2006 р. публікує статтю «Діагноз», де зіставляє власну невиліковну хворобу із захворюванням держави: «*Россия глубоко больна. ... Есть же такие парадоксы истории! Россия вступила на тот путь, который прошла побежденная ею Германия. Что это за путь? Это путь нацизма*» (Клейн 2010, с. 650). На жаль, діагноз останньої хвороби виявляється пекельно точним. Але ювіляр лишається оптимістом, вірячи в іншу Росію — країну з людським обличчям.

На запитання щодо своїх непевних відносин з державою ювіляр відповідає з відвертою безпосередністю: «... для российских властей я не существую — и это уже хорошо. ... После выхода книги «Муки науки» отчуждение властей только усилится. ... Ну, я там много чего задел» (лист від 15 березня 2017 р.). А варто було б бодай прислухатись до міркувань не просто розумної людини, а ще й визнаного теоретика науки. Зауважу, що муки науки злободенні й для нашої держави. Тому пропозиції ювіляра щодо порятунку російської академічної науки варто використати й для назрілого реформування її української посестри (Клейн 2017).

Л. Клейн — король епістолярного жанру, який уміє віртуозно підводити свого адресата до відвертості, видобуваючи таким чином слушну інформацію. Маю на те власний досвід, коли листування з професором щодо проблем української археології потрапило на шпальти газети російських науковців «Троицкий вариант», за обопільною згодою сторін (Клейн, Отрошенко 2013, с. 4—5). Заключна фраза ювіляра в цій дискусії: «*Майдан закончился*», звучала тоді переконливо, аж до осені того ж таки року. А листування триває, виявляючи щирю

зацікавленість колеги в тому, що відбувається у нас, і не лише на ниві науки.

Оглядаючись на останні 70 років, плідно прожитих Левом Самойловичем у науці, намагаюся виявити секрет його феномену. Здається, ключем для такого розуміння є поняття «вільнодумець», озвучене дослідником в останній книзі (Клейн 2017, с. 144). Саме воно й визначило долю юнака, від першого конфлікту в Гродно з міською владою 1947 р., як існування в стані турбулентності впродовж наступних 15-ти років. Подальші 19 років можна вважати періодом стабільності (робота на кафедрі археології в ЛДУ), що припали на добу Застоя. Але й тоді вільнодумство аж ніяк не заохочувалося й закінчилося для «небезпечної» людини в'язничним терміном. Так розпочався другий період турбулентності в житті ювіляра (1981—1994), але й у житті конаючої держави також. Л. Клейн її подолав, а «соціалістичний експеримент» — наказав довго жити. Далі надійшов нетривалий час «коржиків» (1994—1997): повернення права на роботу, статус професора, ветеранська книжка. Видається, що для державної машини Клейн все-таки існує й вона усвідомлює його внесок у російську та світову науку, а прийде час і скористається ним. Поки ж влада, зазнавши фіаско у спробах приручити незалежного науковця, просто залишила його у спокої, забезпечивши с्याким-таким прожитковим мінімумом.

По тому й настала золота осінь, що триває вже 20 років. Коли ж простежити обсяги творчої віддачі, то вони зростають від періоду до періоду, незалежно від зовнішніх обставин, досягши апогею в XXI ст. Прикладом свого життя Л. Клейн переконує, що все вирішує сама людина, її талант, працелюбність та вільнодумство. От і має Феномен російської археології специфічну винагороду за системне додання перепон та плідні муки творчості: *«А я привык получать удовольствие от славы. Это ведь тоже своеобразный наркотик (только скорее полезный, чем вредный)»* (Клейн 2010, с. 94).

З наближенням вагової дати зичимо ювіляріві здоров'я й нових конструктивних видань!

Заднепровский Ю.А., Овсянников О.В., Матюхин А.Е., Бочкарев В.С. Заключение комиссии по проверке фактов нарушения авторских прав со стороны старшего научного сотрудника ЛОИА АН СССР, к. и. н.

А.Я. Щетенко // Советская археология. — 1984. — № 2. — С. 282—283.

Клейн Л.С. Вопросы происхождения славян в сборнике докладов VI научной конференции Института археологии АН УССР // Советская археология. — 1955. — Т. XXII. — С. 257—272.

Клейн Л.С. Кургани біля с. Троїцького // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1960. — Т. VIII. — С. 141—160.

Клейн Л.С. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур // Советская археология. — 1962. — № 2. — С. 6—38.

Клейн Л.С. Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры // Вестник Ленинградского университета. — 1962а. — С. 74—87.

Клейн Л.С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 165—169.

Клейн Л.С. Археологическая типология. — Ленинград, 1991.

Клейн Л.С. Феномен советской археологии. — СПб, 1993.

Клейн Лев Од Дніпра до Інду // Індоевропа. — К., 1996—1997. — Кн. 1—2. — С. 20—27.

Клейн Л.С. Кодекс етики археолога як справа честі країни // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 100—102.

Клейн Л.С. Новая археология. — Донецк, 2009.

Клейн Л.С. Перегляд катакомбної спільності (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова) // Археологія. — 2009а. — № 4. — С. 90—103.

Клейн Л.С. Українське освоєння трипілля: енциклопедія-довідник чи пам'ятник? // Археологія. — 2009б. — № 1. — С. 109—116.

Клейн Л.С. Трудно быть Клейном. Автобиография в монологах и диалогах. — СПб, 2010.

Клейн Л.С. Етногенез і археологія. — СПб, 2013. — Т. 1. — Теоретические исследования.

Клейн Л.С. Первый век: сокровища сарматских курганов. — СПб: Евразия, 2016.

Клейн Л. Муки науки: ученый и власть, ученый и деньги, ученый и мораль. — М.: Новое литературное обозрение, 2017.

Клейн Л.С., Отрощенко В.В. Украинская археология в России и вне ее // Троицкий вариант. — 07.05.2013. — № 128. — С. 4—5.

Корзухина Г.Ф. К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н. э. // Советская археология. — 1955. — Т. XXII. — С. 61—82.

Лев Самойлов. Перевернутый мир. — СПб, 1993.

Максимов Е.В. Обсуждение вопросов ранней истории славян в Институте археологии АН УССР // КСИА АН УССР. — К., 1956. — Вып. 6. — С. 72—78.

Отрощенко В. В. Український слід в «Історії російської археології» Л. Клейна // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2015. — Вип. 60. — С. 4—11.

Klejn L. A brief validation of the migration hypothesis with respect to the origin of the Catacomb culture // Soviet Anthropology and Archaeology. — New-York, 1963. — Vol. 1. — No. 4. — P. 27—36.

Klejn L. A panorama of theoretical archaeology // Current Anthropology. — 1977. — Vol. 18 (1). — P. 1—42, (2). — P. 371—373.

Klejn L. Archaeological Typology. — Oxford, 1982.

Надійшла 30.03.2017

References

- Klein L.S. Voprosy proishozhdeniia slavian v sbornike dokladov VI nauchnoi konferencii Inctituta arheologii AN USSR. *Sovetskaia arkeologiiia*, 1955, vol. XXII, pp. 257-272.
- Klein L.S. Kurgany bilia s. Troitskoho. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. VIII, pp. 141-160.
- Klein L.S. Katakombnye pamiatniki epokhi bronzy i problema vydeleniia arheologicheskikh kultur. *Sovetskaia arkeologiiia*, 1962, no. 2, pp. 6-38.
- Klein L.S. Kratkoe obosnovanie migracionnoi gipotezy o proishozhdenii katakombnoi kultury. *Vestnik Leningradskogo universiteta*, 1962a, pp. 74-87.
- Klein L.S. Katakombnaia kultura ili katakombnye kultury? *Statistiko-kombinatornye metody v arkeologii*. Moskva, 1970, pp. 165-169.
- Klein L.S. Arheologicheskaia tipologiiia. Leningrad, 1991.
- Klein L.S. Fenomen sovetskoi arheologii. St. Peterburg, 1993.
- Klein Lev. Od Dnipra do Indu. *Indoievropa*. Kyiv, 1996-1997, book 1-2, pp. 20-27.
- Klein L.S. Kodeks etyky arkheoloha yak sprava chesti kraiiiny. *Arkheolohiia*, 2009, no. 1, pp. 100-102.
- Klein L.S. Novaja arheologiiia. Donetsk, 2009.
- Klein L.S. Perehliad katakombnoi spilnosti (pro diskusiiu pratsiu S.Zh. Pustovalova). *Arkheolohiia*, 2009a, no. 4, pp. 90-103.
- Klein L.S. Ukrainiske osvoinnia trypillia: entsyklopediia-dovidnyk chy pamiatnyk? *Arkheolohiia*, 2009b, no. 1, pp. 109-116.
- Klein L.S. Trudno byt Kleinom. Avtobiografiia v monologah i dialogah. St. Peterburg, 2010.
- Klein L.S. Etnogenez i arkeologiiia. St. Peterburg, 2013, vol. 1. Teoreticheskie issledovaniia.
- Klein L.S. Pervyi vek: sokrovishcha sarmatskikh kurganov. St. Peterburg: Evraziia, 2016.
- Klein L. Muki nauki: uchenyi i vlast, uchenyi i dengi, uchenyi i moral. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2017.
- Klein L.S., Otroshchenko V.V. Ukrainskaia arheologiiia v Rossii i vne ee. *Troickii variant*. 07.05.2013. no. 128, pp. 4-5.
- Klejn L. A brief validation of the migration hypothesis with respect to the origin of the Catacomb culture. *Soviet Anthropology and Archaeology*. New-York, 1963, vol. 1, no. 4, pp. 27-36.
- Klejn L. A panorama of theoretical archaeology. *Current Anthropology*. 1977, vol. 18 (1), pp. 1-42; vol. 18 (2), pp. 371-373.
- Klejn L. Archaeological Typology. Oxford, 1982.
- Korzhuhina G.F. K istorii Srednego Podneprov'ia v seredine I tys. n. e. *Sovetskaia arheologiiia*, 1955, vol. XXII, pp. 61-82.
- Lev Samoilov. Perevernutyi mir. St. Peterburg, 1993.
- Maksimov E.V. Obsuzhdenie voprosov rannei istorii slavian v Inctitute arheologii AN USSR. *Kratkie soobshcheniia instytuta arkeologii AN USSR*. Kyiv, 1956, iss. 6, pp. 72-78.
- Otroshhenko V.V. Ukrainskiy slid v «Istorii rossijskoi arkheolohii» L. Kleina. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*. Kyiv, 2015, iss. 60, pp. 4-11.
- Zadneprovskii Yu.A., Ovsiannikov O.V., Matiuhin A.E., Bochkarev V.S. Zakliuchenie komissii po proverke faktov narusheniia avtorskikh prav so storony starshego nauchnogo sotrudnika LOIA AN SSSR, k. i. n. A.Ya. Shhetenko. *Sovetskaia arkeologiiia*, 1984, no. 2, pp. 282-283.